

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

У статті визначено, що соціально-економічний розвиток країни має відтворювальний характер і забезпечується інвестиційною діяльністю. Здійснено аналіз теорій та моделей економічного зростання. Узагальнено систему основних моделей економічного зростання в сучасних теоріях розвитку.

It is certain in the article, that socio-economic development of country has reproductive character and is provided by investment activity. The analysis of theories and patterns of economic growth is carried out. The system of basic patterns of economic growth is generalized in the modern theories of development.

Ключові слова: соціально-економічна система, економічне зростання, моделі, теорії, мультиплікатор, споживання, заощадження, інвестиції.

ВСТУП

Розвиток соціально-економічної системи має розглядатися з відтворювальної точки зору. Тому закономірності суспільного розвитку повинні досліджуватися за допомогою теорій економічного зростання та прикладів застосування її основних положень у практиці управління відтворювальними процесами.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

— дослідити особливості теоретичних положень різних економічних шкіл стосовно моделей економічного зростання;

— узагальнити основні напрями сучасних теорій розвитку;

— визначити можливість застосування стратегії розвитку і моделі економічного зростання країн третього світу в сучасних умовах економіки України.

РЕЗУЛЬТАТИ

Аналіз теорій та моделей економічного зростання доводить, що головне місце в процесі суспільного відтворення займає інвестування, яке забезпечує внутрішній зв'язок та єдність кругообігу капіталу, а також зв'язок соціаль-

но-економічної системи із зовнішнім середовищем. Теоретична база економічного зростання на засадах інвестиційної діяльності еволюційно розвивалася під впливом двох основних напрямів економічної теорії — класичного та кейнсіанського. Відомі моделі економічного зростання пов'язані або з класичною концепцією виробничої функції, або з кейнсіанською теорією розподілу доходу; причому і в одному, і в іншому напрямках економічної теорії основою зростання визнаються інвестиції. У загальному вигляді економічний розвиток розглядається як розширене відтворення соціально-економічної системи, збільшення обсягів виробництва і зростання національного доходу; основою цього процесу є приріст існуючого капіталу. Цей приріст капіталу за певний період часу в класичній економічній теорії вважається категорією інвестицій.

Найбільш відомими моделями зростання в класичній економічній школі є функціональні залежності Кобба — Дугласа, Харрода — Домара, Фішера [3]. Визначальна роль в економічному піднесенні класичною економічною школою відводилась факторам пропозиції, а в

найбільш популярній в кінці ХХ століття неокласичній теорії монетаризму — пропозиції грошей, нестабільність якої, а також нетотожність попиту на гроші вважалися основною причиною циклічних коливань в економіці.

У цьому аспекті необхідно зазначити, що результати впровадження суто монетарної політики не є для всіх країн однаковими. Монетарні методи дали швидкий позитивний результат у країнах з ринковою економікою, які знаходились на стадії економічного спаду. Натомість у державах, що потребували глибоких структурних та інституціональних перетворень, наслідки застосування монетарних методів виявилися не настільки позитивними. Що стосується перехідних економік, то для них характерне сприйняття монетарного фактора як одного з інструментів економічної політики короткострокового плану.

Вкажемо ще на одну важливу обставину — апріорне розуміння тотожності інвестицій та заощаджень як вихідної умови моделей класичного напрямку економічної теорії. Оскільки в умовах повної зайнятості ресурсів, абсолютної гнучкості цін та зарплати пропозиція завжди врівноважується попитом, то заощадження автоматично дорівнюють інвестиціям.

Практика розвитку ринкової економіки, економічні кризи надвиробництва і викликана цими кризами поява та розвиток кейнсіанського напрямку економічної теорії довели, що зазначене тлумачення інвестицій у класичній економічній школі є дуже загальним. Воно не враховує вплив багатьох ендогенних та екзогенних факторів, що коригують масштаби інвестицій та їх сутність.

Той факт, що із зростанням національного доходу набувають росту й заощадження, не означає, що вслід за цим у тій же пропорції збільшуються й інвестиції. Рівень і динаміка заощаджень та інвестицій залежать від дії різних чинників. Заощадження визначаються зростанням доходу. Розмір інвестицій більшою мірою залежить від рівня відсоткової ставки, стану кон'юнктури, розмірів оподаткування, очікуваної норми прибутку тощо. Таке розуміння нетотожності обсягів заощаджень та інвестицій є основою розбіжностей у вихідних положеннях щодо економічного зростання між основними напрямами економічної теорії.

На відміну від класичного напрямку, у кейнсіанській теорії попит та пропозиція врівноважуються за наявності недовантажених виробничих потужностей та безробіття. Тому основою економічної політики Дж.М. Кейнс та його послідовники вважають підвищення ступеня

використання виробничих ресурсів за допомогою стимулювання платоспроможного попиту [5]. Саме тому поширеним є визначення кейнсіанства як теорії ефективного попиту.

Інвестиції в кейнсіанстві — це основний чинник стимулювання сукупного попиту та зростання національного доходу. У цьому аспекті важливою заслугою Кейнса є розроблена модель взаємозв'язку між приростом інвестицій та збільшенням доходу — модель мультиплікатора, яка в спрощеному вигляді (для умов закритої економіки) має такий вигляд:

$$\Delta Y = \frac{1}{1-MPC} \cdot \Delta I,$$

де ΔY — приріст чистого внутрішнього продукту;

MPC — гранична схильність населення до споживання;

ΔI — приріст інвестицій.

Мультиплікативний ефект тим вищий, чим більшу частину свого доходу населення витрачає на придбання споживчих товарів вітчизняного виробництва. Тобто витрати домогосподарств на придбання товарів є тим економічним фактором, що забезпечує безперервність інвестиційного процесу і гарантоване зростання національної економіки. Навпаки, зменшення реальних доходів населення чи спрямування їх на придбання імпортованих товарів призводить до скорочення інвестицій у національну економіку і поглиблення економічної кризи.

У кейнсіанській теорії інвестицій дія мультиплікатора доповнюється принципом акселерації, який відображає вплив приросту обсягу виробництва на новий приріст інвестицій. Сам коефіцієнт акселерації (A) характеризує зв'язок між приростом обсягу валового внутрішнього продукту поточного року й змінами в інвестиціях наступного року. Математично це може бути виражено формулою:

$$\Delta I_{(t)} = A \cdot \Delta Y_{(t-1)},$$

де $\Delta I_{(t)}$ — інвестиції в t -му році;

$\Delta Y_{(t)}$ — приріст ВВП у $(t-1)$ -му році.

Слід зауважити, що саме поєднання ефектів мультиплікатора й акселератора дає можливість простежити в часі взаємозв'язок таких економічних явищ, як збільшення темпів економічного зростання завдяки збільшенню інвестицій і зворотний вплив зміни в доходах на обсяги інвестування, тому це обґрунтовує визначення процесу інвестування як основного чинника розвитку суспільства.

Відаючи належне тому внеску, що дала кейнсіанська теорія доведенню і математичному поясненню ролі інвестицій в економічному

розвитку держав, слід звернути увагу на розбіжність деяких її теоретичних висновків із практикою розвитку багатьох держав у останні роки.

Досвід розвинутих країн світу свідчать про те, що швидке економічне зростання всупереч висновкам кейнсіанської теорії, як правило, пов'язане з порівняно високими рівнями заощаджень: частка нагромадження у валовому внутрішньому продукті як результат збільшення заощаджень у період бурхливого розвитку економіки (більш 8% приросту ВВП у рік) залишається не меншою 30%. Можна поставити під сумнів точку зору ортодоксальних кейнсіанців, які вважають, що збільшення схильності до заощадження в країнах з будь-яким рівнем економічного розвитку і на будь-якій його стадії означає вимивання грошей з інвестиційного потоку, а отже, веде до послаблення мультіплікативного ефекту.

Дотепер ще не вироблено єдиної думки про найбільш раціональне співвідношення споживання і заощаджень. Одна школа економістів (неокласична) [1; 6] розглядає заощадження як економічний процес, пов'язаний з інвестуванням, тому вважає, що зростання заощаджень забезпечує збільшення інвестицій, а отже, і більш високий рівень виробництва і споживання в майбутньому. Представники іншого напрямку теоретичної економіки (кейнсіанці) [1; 4; 5; 9] вважають, що, збільшуючи споживання, суспільство збільшує сукупний попит, а це, у свою чергу, є стимулом зростання виробництва, скорочення безробіття і подальшого збільшення доходів. Нарощування ж заощаджень, на їхню думку, не зробить суспільство багатшим, тому що воно веде до зменшення споживання, а отже, до зниження сукупного попиту, скорочення виробництва. За обмеження використання кейнсіанського підходу виступає і П. Хейне, який, розглядаючи теорію Дж.М. Кейнса, пише, що заощадження не є головною причиною суспільного прогресу тільки в розвинутих країнах, тому що "прагнення зберігати там завжди випереджає прагнення інвестувати через зниження граничної ефективності функціонування нагромадженого капіталу" [8].

Щодо країн, які розвиваються, та країн з перехідною економікою, то для них, на нашу думку, має підтримуватися раціональне співвідношення нагромадження і споживання. Дійсно, зростання споживання веде до збіль-

Рис. 1. Основні моделі економічного зростання в сучасних теоріях розвитку

шення попиту, у тому числі й інвестиційного (особливо в умовах незаповненості основних фондів); у такий спосіб стимулюється розширення виробництва та збільшення доходів, з яких і здійснюється подальше інвестування. Але і заощадження, якщо воно не тезаврується (зберігається у вигляді скарбів), безпосередньо йде на інвестування виробництва, його розвиток і подальше збільшення доходів.

Зазначимо, що розбіжності класичного та кейнсіанського напрямів у основних вихідних положеннях, а також у моделях економічного зростання зумовили і їхнє різне ставлення до ролі держави в управлінні інвестиціями як чинником цього зростання. Прихильники класичного напрямку наголошують на пріоритеті приватних інвестицій з ринковим механізмом розподілу, тоді як представники кейнсіанської економічної школи головну роль відводять державним інвестиціям із адміністративно-ринковим механізмом розподілу. Проте всі без винятку розглядають інвестиції як головний і визначальний фактор економічного зростання.

Практичне впровадження основних моделей економічного зростання виявилось досить неоднозначним навіть у розвинутих країнах з ринковою економікою. Ще більшої розбіжності результатів, а іноді й невдач при використанні, ці теорії зазнали при застосуванні в країнах, що розвиваються.

Ми вважаємо, що дослідження досвіду застосування провідних економічних теорій у країнах, що розвиваються, може бути корисним для визначення тих теоретичних основ та практичних механізмів економічної політики, які мають скласти основу стратегії сталого розвитку України та її регіонів.

Розпад колоніальної системи, поява нових незалежних держав в 1950—1960-х роках викликали необхідність розробки теоретичної бази та моделей їх розвитку. Сьогодні перева-

жають п'ять основних теоретичних підходів (рис. 1), які поєднуються в рамках науки, що виділилася останнім часом — економіки розвитку [7].

У 1950-ті та на початку 1960-х років теорети розглядали процес розвитку як низку послідовних стадій економічного зростання (перший напрям економіки розвитку), через які повинна пройти будь-яка країна. Спираючись на економічний механізм піднесення відповідно моделі Харрода — Домара, у теорії стадій економічного зростання головною умовою розвитку виступала мобілізація внутрішніх та іноземних заощаджень для здійснення достатнього інвестування та прискорення економічного зростання. Відповідно до цього положення країнам Третього світу для того, щоб повторити історичну еволюцію більш розвинутих країн, було потрібно лише домогтися оптимальних рівнів і комбінацій інвестицій, заощаджень та іноземної допомоги.

На жаль, рецепти економічного розвитку, закладені в теорії стадій зростання, спрацюють не завжди. І головна причина цього не в тому, що нарощування заощаджень та інвестицій є необхідною умовою прискореного зростання. Важливіше те, що це ще недостатня умова. Як було проаналізовано вище, суспільний розвиток країни треба розглядати не тільки як економічне явище, але і як інституційну реорганізацію і переорієнтацію всієї соціально-економічної системи. Наприклад, "План Маршалла" спрацював у Європі тому, що там уже були всі потрібні структурні, інституціональні й культурні передумови (розвинуті товарні й грошові ринки, добре підготовлені кадри, ефективна адміністративна система, склалася психологія підприємництва). Завдяки цьому Європа і змогла вдало перетворити вкладені капітали в зростання виробництва. Моделі економічного зростання типу моделі Харрода — Домара виходять з припущення про наявність тих самих умов у країнах, що розвиваються. Але дуже часто саме цих умов і немає: відсутні компетентні керівники, кваліфіковані працівники, здатність планувати і керувати великою кількістю проектів. Відсутність цих факторів гальмує розвиток деяких країн.

На нашу думку, певна обмеженість щодо виявлення факторів та ефективних механізмів розвитку притаманна й першому (базовому) напрямку теорії структурної еволюції — моделі двохсекторної економіки А. Льюїса [2]. Структурна трансформація в теорії Льюїса пов'язана зі створенням механізмів

трансферу "зайвих трудових ресурсів" з традиційного для країн "третього світу" сектора сільського господарства до більш продуктивного промислового сектора великих міст, відповідного зменшення безробіття та загального економічного зростання. При певній ефективності моделі Льюїса на ранніх етапах розвитку країн третього світу, сучасні умови їх розвитку обмежують поширене використання цієї моделі. Це, на нашу думку, такі умови: працевзберігаючий характер сучасного технічного процесу, трансфер капіталів, практична відсутність надлишків робочої сили в сільській місцевості, зростання безробіття в великих містах тощо.

Дослідження цих факторів і обґрунтування низки взаємопов'язаних змін у структурі економіки країни знайшли своє місце в моделі структурних змін Х.Ченері [2], який звертає увагу на наявність як внутрішніх, так і зовнішніх обмежень розвитку. Внутрішні обмеження поділяються на економічні й інституціональні. Перші залежать від ресурсного потенціалу, розмірів країни і чисельності її населення; до других відносять цілі та засоби державної політики. Зовнішні обмеження включають ступінь доступу до іноземних інвестицій, технологій та ринків. Нерівномірність у розвитку різних країн третього світу багато в чому зумовлюється цими внутрішніми і зовнішніми обмеженнями. При цьому наявність зовнішніх обмежень — головна відмінність і певна перевага ситуації в країнах третього світу від ранніх періодів у історії розвинутих сьогодні країн. Так, країни, що розвиваються, можуть імпортувати з розвинутих держав капітал, технології, устаткування й, у свою чергу, експортувати туди власні товари. Використовуючи ці можливості, країни третього світу здатні перевищити темпи зростання розвинутих країн на аналогічних ранніх етапах їхнього економічного розвитку. Таким чином, на відміну від моделі стадій росту, модель структурних змін визнає, що країни, що розвиваються, є частиною взаємозалежної міжнародної системи, а тому їй вплив може як прискорити, так і загальмувати розвиток.

Третій напрям сучасних теорій розвитку — теорія залежності. У цій теорії існує три основних напрями: неоколоніальна модель залежності, помилкова парадигма розвитку і теорія дуального розвитку. Найбільш радикальним з них є неоколоніальна модель залежності, яка має суто політичне підґрунтя і, за визначенням М. Тодаро, є "побічним продук-

том теорії марксизму" [7]. Згідно з цією теорією, розвинені країни, які мають переваги в технологіях, сферах зовнішньої торгівлі, інвестицій та соціально-політичному устрою, мають можливість експлуатувати країни третього світу, привласнювати частку доданої вартості останніх і таким чином гальмувати їх розвиток. Революційна боротьба чи, як мінімум, докорінна перебудова світової капіталістичної системи є єдиним способом звільнення слаборозвинених країн від контролю країн з високим ступенем розвитку, а також контролю місцевої олігархії.

Менш радикальним напрямом в теорії зовнішньої залежності, ніж неоколоніальна модель, є концепція помилкової парадигми розвитку. Вона пояснює відсталість країн третього світу використанням помилкових пропозицій та розробок консультантів з розвинутих країн, які незнайомі з місцевою специфікою. Вони розробляють складні концепції, "елегантні" теоретичні побудови, усякого роду економетричні моделі, реалізація яких, проте, приводить до неправильної і неадекватної політики. Справа в тому, що у країнах третього світу існує ряд особливих інституціональних факторів — різні традиційні структури, вкрай нерівномірний розподіл землі, нерівний доступ до банківського кредиту, контроль вузьких елітних груп над непропорційно великою власністю усередині країни і за кордоном. У цих умовах політика, побудована на провідних західних теоріях у багатьох випадках задовольняє інтереси лише впливових елітних груп усередині країни і за її межами. Поза увагою залишаються необхідні інституційні та структурні реформи.

Ще одним, досить радикальним, напрямом теорії залежності вважається теорія дуального розвитку, предметом дослідження якої є феномен дуалізму (лат. dualis — подвійний) в усіх проявах суспільного розвитку. В теорії дуального розвитку постійне відтворення міжнародних контрастів між бідністю та багатством, нерівності та поляризації доходів таких елементів міжнародної соціально-економічної системи, як розвинуті країни з ринковою економікою та країни, що розвиваються, розглядається як об'єктивний процес.

У 80-ті роки минулого століття в економічній думці переважав четвертий підхід — теорія неокласичної контрреволюції, у якій наголос робився на позитивній ролі вільних ринків, відкритості економіки і приватизації неефективних збиткових державних підприємств. На відміну від теорії залежності, невдачі

розвитку не пов'язувалися з експлуаторською сутністю деяких зовнішніх або внутрішніх сил. Причиною слабого розвитку вважалося занадто велике державне втручання в економіку. У теорії неокласичної контрреволюції перевага віддавалась стимулюванню сукупної пропозиції і приватизації державних підприємств. Особливо акцентувалася необхідність лібералізації внутрішнього ринку і зовнішньої торгівлі, яка може призвести до збільшення суми внутрішніх і зовнішніх іноземних інвестицій у країні і прискорити нагромадження капіталу. Це, у свою чергу, збільшить норму нагромадження, показник капіталоозброєності праці та доходів на душу населення у країнах, що розвиваються.

Неокласичні моделі зростання будуються на моделях Харрода — Домара і Солоу, які серед всіх інших факторів зростання віддають пріоритет заощадженням. Відповідно до традиційної неокласичної теорії зростання викликається трьома головними факторами: кількістю та якістю застосованої праці, нагромадженням капіталу і прогресом у технологіях. При закритій економіці добробут у країнах з більш низькою нормою нагромадження, за інших рівних умов, "зростає" повільніше, ніж у країнах з високим рівнем нагромаджень, де зберігається низький рівень доходу на душу населення. У відкритій економіці збільшення доходів відбувається одночасно з досягненням більш високого рівня розвитку, коли починається перелив капіталів з багатих країн у бідні, де співвідношення "Капітал — праця" нижче, а доходи за інвестиціями — вищі. Тому представники неокласичного напрямку вважають, що, перешкоджаючи припливу іноземних інвестицій, уряди країн третього світу гальмують економічне зростання.

Слід зазначити, що економіка багатьох країн третього світу дуже відрізняється від країн Заходу як за структурою, так і за принципами організації. Тому положення неокласичної теорії щодо поведінки економічних суб'єктів, так само, як і рецепти цієї теорії у сфері політики, можуть виявитися непередбачуваними.

Слабкість неокласичного аналізу в поясненні причини довгострокового економічного зростання призвела до розчарування в традиційних теоріях, яке підсилювалося наприкінці 1980 — початку 1990-х років з поглибленням боргової кризи країн, що розвиваються та міждержавних розходжень у темпах економічного зростання останніх. Ряд економістів-нео-

класиків та неоінституціоналістів створюють нову теорію ендogenous зростання. Підкреслюючи роль заощаджень для прискорення розвитку в країнах третього світу, прихильники нової теорії зростання роблять ряд висновків, прямо протилежних традиційній теорії. Основною особливістю цієї теорії є обґрунтування необхідності активної ролі держави в забезпеченні обраної траєкторії розвитку країни. Якщо відсутні зовнішньоекономічні зв'язки, не існує якогось автоматичного вирівнювання темпів зростання між країнами — вони залишаються незмінними і залежать від рівня нагромаджень і розвитку техніки в даній країні. Крім того, не існує і тенденції до зближення доходів на душу населення у багатих і бідних країнах з однаковою нормою внутрішніх заощаджень. Важливий висновок, який випливає з положень теорії ендogenous розвитку, полягає в тому, що тимчасове чи тривале гальмування зростання в країні веде до її хронічного, все сильнішого відставання від багатших країн за рівнем доходів на душу населення (явище, яке особливо поширилося в останні роки і викликає стійкий протест "антиглобалістів"). Тому потрібна активна державна економічна політика управління розвитком.

Щодо сучасної України, то ми вважаємо, що її економіка має ряд рис, відповідно до яких до неї можуть бути застосовані стратегії розвитку і моделі економічного зростання країн третього світу. З одного боку, відсутність конкурентних ринків, слабка інформованість учасників ринку про економічні альтернативи, наявність монополій і можливість встановлення неринкових за своєю природою цін; неефективна структура формальних інститутів; слабка розвиненість ринкової інфраструктури і недосконалість ринків є спільними рисами і для України, і для більшості країн третього світу.

З іншого боку, в економіці України відсутні деякі характерні риси країн, що розвиваються: аграрність економіки, ефект підвищеного зростання населення і небезпека демографічного вибуху. Більше того, економіці України значною мірою притаманні риси сучасних високорозвинених країн, а саме: високий рівень освіти та кваліфікації трудових ресурсів і високий рівень розвитку технологічного фактора зростання. Використання цих переваг як стартових умов економічного піднесення, посилення інвестиційної і технологічної його складових може, на нашу думку, дати поштовх сталому розвитку соціально-економічних систем України та її регіонів.

ВИСНОВКИ

Отже, з урахуванням проведених досліджень, ми можемо назвати такі основні положення та особливості сучасних теорій розвитку: у теорії стадій зростання — ключова роль заощаджень і інвестицій у довгостроковому прискоренні росту; у теорії структурних перетворень — необхідність пошуку конкретних інвестиційних параметрів, які визначають процеси ефективних структурних змін; у теорії залежності — урахування ролі зовнішніх факторів економічного зростання та інституційних факторів розвитку; у неокласичній моделі розвитку — важливість механізмів лібералізації внутрішнього ринку та зовнішньої торгівлі як чинників збільшення інвестиційних ресурсів; у теорії ендogenous зростання — посилення ролі держави в створенні ефективних економічних стимулів інвестиційного забезпечення сталого розвитку.

Література:

1. Аукционек С.П. Современные буржуазные теории и модели цикла: критический анализ. — М., 1984. — 223 с.
2. Всемирная история экономической мысли в 6-ти томах. Т. 5. Теоретические и практические концепции развития стран Запада (послевоенный период). — М.: Экономика, 1994. — 559 с.
3. Губський Б.В. Інвестиційні процеси в глобальному середовищі. — К.: Наукова думка, 1998. — 391 с.
4. История экономических учений (современный этап): учебное пособие / Под ред. А.Г. Худокормова. — М.: Инфра-М, 1998. — 733 с.
5. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег / Пер с англ. Н.Н. Любимов, Ред. пер. Л.Н. Кураков. — М.: Гелиос АРВ, 1999. — 352 с.
6. Современные буржуазные теории экономического роста и цикла. — М.: Наука, 1979. — 344 с.
7. Тодаро М.П. Экономика развития: учебник для вузов / Пер. с англ. под ред. С.М. Яковлева, Л.З. Зевина. — М.: МГУ, ЮНИТИ, 1997. — 671 с.
8. Хейне П. Экономический образ мышления: пер с англ.: 2-е изд. — М.: Дело, 1993. — 702 с.
9. Хикс Дж. Р. Стоимость и капитал: пер. с англ. / Общ. ред и вступит. ст. Р.М. Энтова. — М.: Прогресс, 1993. — 488 с.

Стаття надійшла до редакції 22.12.2010 р.